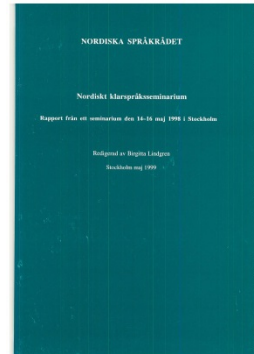

Klart språk i Norden

Titel: Vem som helst kan ju läsa!
Forfatter: Lars Bern, Naturhistoriska riksmuseet
Kilde: Klart språk i Norden, 1999, s. 47-57
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/ksn/issue/archive>

© Netværket for sprognævnene i Norden

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i denne udgivelse er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Lars Bern, Naturhistoriska riksmuseet fick 1998 *Lilla klarspråkskristallen* (se Förord) "... för att han bryter med en konservativ språktradition och på ett både vetenskapligt och tillgängligt sätt berättar om museets samlingar".

Vem som helst kan ju läsa!

Lars Bern, Naturhistoriska riksmuseet

Att läsa texter i utställningar har nog de flesta museibesökare en kanske bitter erfarenhet av – jag har det i alla fall själv. Inte alltför ofta har museerna arbetat medvetet med texternas utformning. Ofta tillkommer texterna i sista stund, då tiden är som brådst: "Skriv nå't, det spelar inte så stor roll vad. Vem som helst kan ju läsa." Är det så det går till? Kanske.

Det är frestande att ställa denna, måhända något vränga beskrivning mot en annan erfarenhet: undersökningar har visat att få besökare läser texterna. Är det museerna som inte kan skriva eller är det besökarna som inte kan läsa. Eller, hemska tanke, är det både och?

Läsbarhet

Jag är ansvarig för fakta i Naturhistoriska riksmuseets basutställningar, sörjer för den vetenskapliga halten och skriver också texter som skall lyfta fram vetenskaplig kunskap. Läsbarhet är något jag funderat över och som jag vill diskutera här. Låt oss börja med att titta på ett exempel – "Det var en gång en fisködlå".¹ Texten handlar om hur fossil blir till och ingår i utställningen *4 1/2 miljarder år – jordens och livets historia* på Riksmuseet.

Första intrycket

Det första vi ser som läsare är textens rent visuella utformning. Den är viktig. Texten är starkt uppbruten i stycken, oftast mellan fem och tio rader långa. Varje stycke har sin egen rubrik. Likaså är raderna korta, maximalt ca 35 nedslag och textens högerkant är ojämn.

Denna uppbyggnad ger texten en tydlig visuell struktur och gör den väl "luftad". Ett alternativt sätt att skriva texten på är enkla löpande rader över hela papperet. Det ger texten ett homogent utseende. Med en rak högerkant kan det hela också se prydligt ut, det måste erkännas. Men med en sådan utformning kanske texten – en homogen, fyrkantig massa av bokstäver – lätt uppfattas som slutet i sig själv och därför svår att ta sig in i.

¹ Se bilaga a.

Öga och text

En lite kantig textmassa, väl luftad, ger en visuell struktur som gör att vi också lättare håller ögat i texten, kanske framförallt vid den kritiska radväxlingen. De relativt korta raderna och ett frasriktigt radfall, som vi strax skall fundera över, underlättar också växlingen.

För att hjälpa ögat att hålla sig stadigt i texten kan det vara lämpligt att välja ett typsnitt med seriffer, små flaggor. Man anser att det ökar bokstävernans och ordens unika karaktärer och därför gör det lättare för ögat att känna igen dem. Serifferna i bokstävernans underkant, horisontellt riktade, anses också förstärka raden och stödja ögats rörelse från vänster till höger.

Frasriktigt radfall

Texten är skriven med frasriktigt radfall. Det innebär att någon av de naturliga pauser vi gör vid läsningen av en text kommer att hamna i slutet av en rad. Pauserna vid läsningen åtskiljer de olika "betydelseelementen" i meningen. Varje rad kommer därför att innehålla ett eller två sådana element. En annan fördel med pausen vid radslutet är att ögats radväxling underlättas av denna paus.

Det frasriktiga radfallet leder till att vi aldrig får avstavade ord vid radslutet. Också detta gör läsningen lättare.

Varför visuell struktur?

Vi har betonat textens visuella struktur. Varför är den viktig? Det finns fler skäl än de vi redan nämnt.

Skrämmer mindre. En text i sig lockar aldrig till läsning. Detta är en viktig grundregel. Det som lockar är föremålet. För att stilla nyfikenheten måste man läsa en text – tyvärr. Det finns alltid hos besökaren ett läsmotstånd, mer eller mindre stort. En visuellt tilltalande text, luftad och med behagliga radlängder, kanske aldrig lockar till läsning, men skrämmer åtminstone mindre.

Orientering. Indelningen av texten i stycken med vidhängande rubrik är gjord så att varje stycke innehåller ett fristående avsnitt. Det kan handla om vad ett djur äter, var det lever, dess evolution, etc. Detta leder till att vi kan läsa varje stycke fristående. Är vi särskilt intresserade av t.ex. djurets evolution, kan vi också lätt leta upp detta avsnitt. Vi behöver inte läsa igenom hela texten för att hitta de fakta vi är intresserade av. Är texten ett logiskt resonemang som utvecklar sig steg för steg (och som fisködlan är ett exempel på) omfattar varje stycke ett tankeled.

Underrubrikerna kan med fördel skrivas så att de sammanfattar styckets innehåll med bra fakta- eller ledord. De kan också formuleras som en intresseväckande fråga eller ges en snärtig formulering som väcker uppmärksamhet och lockar till läsning. För den ambitiöse läsaren kan rubrikerna fungera som stöd vid sammanfattning och repetition av textens innehåll.

I exemplet med fisködlan är det den löpande texten som på strategiska ställen formats till rubriker. Texten är skriven så att det går att göra bra underrubriker på lämpliga avstånd och som anger viktiga punkter i resonemanget.

15 sekunder blankt. En genomsnittlig besökare ägnar ungefär en minut, kanske två, åt varje station i en utställning. Under denna tid läser man texter under ungefär 30 sekunder, kanske bara 20.

När man läser en text gör man det med en viss misstänksamhet: Kommer jag att förstå det här? Är jag överhuvudtaget intresserad av det som sägs i texten? Man testar texten under de första fem, tio eller femton sekunderna. Om besökaren efter denna tid inte nappat på texten, slutar han eller hon att läsa. Alltså: Som författare måste jag snabbt få läsaren på kroken – jag har 15 sekunder på mig!

Här kommer rubriksättningen in i bilden och också hur en text fångar ögat. Vår blick dras till kontraster. Ett understruket ord på en i övrigt homogen boksida drar genast till sig ögat. En avvikande färg har samma effekt. Kasta en blick över de textsidor du läser just nu. Vad fastnar blicken vid? Just det, de fetskrivna orden! Och det är just där jag vill att din blick skall fastna, därför att här hittar du viktiga nyckelord.

Underrubrikerna i texterna är skrivna med bokstäver som är större än den löpande texten och dessutom är de feta. Om jag nu som besökare närmar mig texterna (med sedvanlig misstänksamhet!) kastar jag kanske först en prövande blick över raderna. Ögat dras till rubrikerna – de avviker ju. Jag kan nu lite snabbt orientera mig i texten, jag kanske till och med drar på smilbanden åt en skojig rubrik. Hur lång tid tar detta? Fem sekunder, tio, femton. Har jag då inte som författare lotsat läsaren igenom de där första, kritiska femton sekunderna? Har jag då inte faktiskt fått läsaren på kroken? Kanske det.

Minne. Som författare vill jag naturligtvis skapa ett minne av det läsaren upplevt i texten – annars har jag sått mina ord på hälleberget. Det mänskliga minnet är starkt förknippat med bilder. Om fakta presenteras enbart med hjälp av ord eller enbart bilder blir minnet av innehållet betydligt sämre än om texten kombineras med bilder.

I utställningar är texten automatiskt förknippad med något visuellt genom att en utställning alltid bygger på föremål. Kanske kan man också förbättra minnet av en text och dess innehåll, om man ger texten en tydlig visuell struktur, så som vi diskuterat tidigare.

Stadga

Vi har talat om textens uppbyggnad och betonat visuella aspekter: uppbyggnad i stycken som motsvarar ett faktaområde eller ett tankeled, rubriker som ger viktiga ledord eller formuleringar som väcker intresse och frasiiktigt radfall, som ger ett eller två betydelseelement per rad.

Allt detta ger texten en mycket bestämd visuell struktur, som direkt återspeglar dess innehåll av fakta. En sådan struktur ger texten en rygg-rad som underlättar läsande, förståelse, repetition och minne. Det är lättare att med tanken följa ett resonemang, om det har ett visuellt underlag. Allt detta påminner mycket om faktakartor (mind mapping) och lexivision. Det ger stadga åt läsandet.

Humor?

Vem tilltalas inte av humor? Är det inte bara självklart att man får använda det för att locka till läsning? Här finns möjligen ett litet problem.

Vad står Riksmuseet för? Jo, två saker: vetenskap och trovärdighet. Detta håller vi synnerligen hårt på. Det rubbar vi aldrig. Är vi trovärdiga om vi gör oss roliga i texterna? Det där med vetenskap är väl ändå till sist något allvarligt, i synnerhet om man vill vara trovärdig? Nu tror jag inte att det ena utesluter det andra.

Vi bör komma ihåg att en text i en utställning i första hand skall förmedla fakta, bl.a. svara på besökarens frågor inför föremålet. Fakta skall presenteras så skonstlat som möjligt. Därför kanske den löpande texten kan kännas lite torr. Jag tror detta är bra. Det är just fakta som skall lyftas fram; texten skall inte i första hand ge en läsoplevelse.

Humor kan vi nu använda för att dämpa det som knastrar och med fördel lägger vi den i rubrikerna – där syns den och lockar till läsning.

En underfundig humor i lagom dos kan avdramatisera texten på ett välgörande sätt. Det är därför ett viktigt stilmedel, så länge texten till sist andas fakta och saklighet – vetenskap och humor går mycket bra ihop!

Ett nytt språk

Det är viktigt, men inte något nytt, att skriva korta meningar och att använda enkla ord. "Korta meningar" betyder, åtminstone drivet till sin spets, att alla icke betydelsebärande ord tas bort. Det kan ibland ge telegrammatiskt korta meningar, som kan kännas orytmska vid läsning. Därför bör vi kanske inte heller driva denna regel till sin spets.

Det är viktigt att vi inte använder oss av en traditionell akademisk och lite högtravande läroboksstil, där man kryddat språket med ovanliga ord och snåriga formuleringar. Hur ska vi då skriva? En "vårdad samtalston" kanske kan vara en bra riktpunkt. Man behöver inte nödvändigtvis använda ett komplicerat språk för att berätta om komplicerade saker. Som fackmän måste vi försöka erövra detta enkla och avklarnade språk. Det gäller att göra upp med en språktradition som vi är tämligen hårt fostrade i.

Varje verksamhet kräver sitt eget fackspråk – så måste det självklart vara. Det handlar snarare om att tillägna sig ett nytt språk, att vi måste göra oss tvåspråkiga. Precis på samma sätt som vi talar både svenska och engelska utan att detta på något sätt känns konstigt.

Men det finns ett problem här. Ju djupare vi tränger ner i den naturvetenskapliga kunskapen, desto viktigare och nödvändigare är det att använda fackspråket för att säga exakt det vi vill säga, för att inte förlora i precision. Här stöter vi på ett gammalt problem: hur skall naturvetare samtala med sin omgivning på ett vettigt och begripligt sätt? Detta ställer utomordentligt stora krav på naturvetarens språkskicklighet.

Till sist är den vetenskapliga kunskapen dock så detaljrik och så abstrakt, att ett vardagsnära och för lekmannen hyfsat begripligt språk inte räcker till. En sådan kunskap kan endast fackspråket bära upp. Det leder till sist också till en kunskapsförbistring fackmän emellan. Detta är en följd av kunskapens och därmed specialiseringens tillväxt och risken är uppenbar att problemet kommer att växa i framtiden i takt med kunskapen. Vi talar olika språk, trots att vi talar samma språk.

Du

Den text vi haft som utgångspunkt för vårt samtal om att skriva avslutas med en rad som har en kanske lite speciell formulering: "och sedan visa det för just dig". Är det nödvändigt att ta med denna rad? Tillför den viktiga fakta? Absolut inte, men det finns ändå goda skäl att låta den stå där.

Det jag berättar om i min text är en makalös händelse. Ofattbart långt tillbaka i tiden levde ett djur som nu och för alltid är borta. Men tack vare fossilet kan vi ännu se djuret och vi kan också skapa oss kunskap om de utdöda världar som en gång funnits. Fossilet av fisködlan, eller egentligen vilket fossil som helst, öppnar ett hisnande perspektiv. Det är frågan om ett stort och mäktigt skådespel, knappt möjligt att fatta. Och som levande organsimer på jorden är du och jag indragna i det, inte som åskådare utan som deltagare. I egenskap av författare vill jag att du skall förnimma den känslan, om så bara under bråkdelen av en sekund. Därför väger raden tungt.

Det vi nu talar om är något av allra största betydelse: tilltal. Jag skriver naturligtvis inte för min egen skull, utan för läsarens. Jag har något viktigt att säga. Ett tilltal kan formas på olika sätt. I texten om fisködlan finns ett direkt tilltal – jag vill tala med dig, just du som står där och läser och grubblar över det gamla fossilet.

Men ett tilltal kan också vara indirekt. Det kan vara inskrivet mellan raderna, leva i den atmosfär som varje text draperar sig i. Detta tilltal växer fram ur sådant vi redan dröjt vid: hur man kan strukturera en text för att göra den lätt att läsa och förstå, att ta till sig och ta med sig. Att visa denna omsorg är ett tilltal i ordets bästa bemärkelse.

Hur många läser texterna?

Enligt äldre undersökningar läser få besökare texter i utställningar, kanske bara så få som 5 %. Riksmuseet gjorde vintern 1997–98 en undersökning av besökarnas benägenhet att läsa texterna i utställningarna *4^{1/2} miljarder år – jordens och livets historia* och *Liv i Vatten*. Texterna i dessa utställningar är formade enligt de principer vi gått igenom här. Hälften av besökarna svarade att de läst på minst hälften av textskyltarna.

Siffran är kanske förvånande hög. Måhända överdriver den, av olika skäl, benägenheten att läsa. Samtidigt är det så, att andra frågor i undersökningen visar, att 75 % av besökarna uppfattade texterna som lättlästa, lagom långa och intressanta. Den starka uppbyggnaden, det flitiga bruket av mellanrubriker och humorn uppskattades. Hur vi än frågar, får vi alltså positiva svar. Det känns hoppfullt.

Läs mera!

Ekarv, M. 1991. Smaka på orden.

Lagercrantz, O. 1997. Om konsten att läsa och skriva.

Se också bilaga b *Tolv punkter. Skrivregler för texter till utställningarna 4^{1/2} miljarder år och Liv i Vatten*.

Det var en gång en fisködla

180 miljoner år tillbaka

var detta fossil en levande fisködla.
Hur blev den till ett fossil?

När fisködlan dött,

sjönk den till havets botten.
Bakterier löste upp mjuka delar
och asätare åt av den,
men skelettet var starkt och hårt
och blev liggande på botten.

Botten växte uppåt

när små partiklar i vattnet sjönk
och ansamlades på botten.
Skelettet blev inbäddat
i ett tjockt lager bottenslam.

Ett högt tryck

från botten ovanför skelettet
pressade långsamt ihop det.
Efter lång tid, förstenedes skelettet
genom det höga trycket,
men också genom kemisk inverkan.
Fisködlan blev ett fossil.

Långt senare

fördes lagren upp till markytan
genom geologiska händelser.
Då kunde paleontologer
(forskare som studerar fossil)
knacka fram fossilet,
undersöka det vetenskapligt
och sedan visa det
på Naturhistoriska riksmuseet
för just dig.

Tolv punkter

Skrivregler för texter till utställningarna

4¹/₂ miljarder år och Liv i Vatten

Lars Bern

Naturhistoriska riksmuseet

1. Ett minimum av ord används. Alla ord som inte är informationsbärande tas i princip bort. Enkla, korta meningar och vardagsnära ord så långt möjligt. Långa ord undviks: "sötvattensfiskar" skrivs "fiskar i sötvatten".
2. Detta ger korthuggna texter, nästan telegrammatiskt korta. Målsättningen är att texterna i första hand skall lyfta fram fakta så enkelt och konstlat som möjligt.
Textens form skall vara genomtänkt för att bära fram innehållet. Inte själv pocka på uppmärksamhet, utan vara som glas – genomskinlig.
3. Texterna delas upp i stycken med underrubrik. I *4¹/₂* följer på underrubriken ca 5 rader text och i *Liv i vatten* 5–10 rader.
4. Varje stycke (25–50 ord) tar 5–10 sekunder att läsa för en snabbbläsare, annars 10–30 sekunder. En genomsnittlig besökare är kanske beredd att ägna 10–15 sekunder för att "testa" en text, för att se om man är intresserad av den eller överhuvudtaget förstår den.
5. Texterna i *4¹/₂* omfattar oftast ca 100 ord uppdelade på 3–4 stycken á 25–30 ord. Detta tar kanske 20 sekunder att läsa för en snabbbläsare och 0,5–1,5 minuter för andra. De flesta besökare ägnar kanske max 1 minut åt varje station. I *Liv i vatten* är texterna något längre.
6. Styckeindelning ger visuell struktur åt textmassan, blir en sorts mind-mapping. Underlättar orientering. Bryter upp annars stora

sammanhängande texttytor, vilka alltid är fränstötande och svåra att ”ta sig in i”. En längre obruten text kan lätt (felaktigt) ge intryck av, att man måste läsa hela texten för att förstå alla dess delar.

7. Lättare att hålla en text eller långt sammanhängande resonemang i huvudet med visuellt stöd. Underrubriken sammanfattar styckets innehåll, lyfter fram något viktigt eller är intresseväckande. Underrubrikerna ger ett skelett, inte bara visuellt utan också innehållsmässigt.

Underrubrikerna görs med fördel så att man snabbt kan se igenom texten för att hitta något man är särskilt intresserad av. Även om en underrubrik är formulerad med humoristisk snärt, förenar den i bästa fall detta med ett sakligt innehåll.

Underrubrikerna fungerar också som sammanfattning och för den ambitiöse läsaren som stöd för repetition.

8. I de flesta texter är faktainnehållet sådant och styckeindelningen gjord så, att man kan läsa enskilda stycken fristående. Detta är svårt (omöjligt) att göra, om texten är ett logiskt resonemang, som utvecklar sig steg för steg och där ett steg bygger på föregående. Varje sådant steg utgör dock ett eget stycke.
9. Varje rad bör innehålla max ca 40 tecken, i praktiken omfattar de max 30–35 nedslag. De smalaste spalterna i en dagstidning har ungefär 25 nedslag.

10. Radfallet är nästan alltid frasriktigt. Det ger rytmisk läsning med naturlig paus efter varje rad, ett eller två betydelseelement per rad och inga avstavade ord.

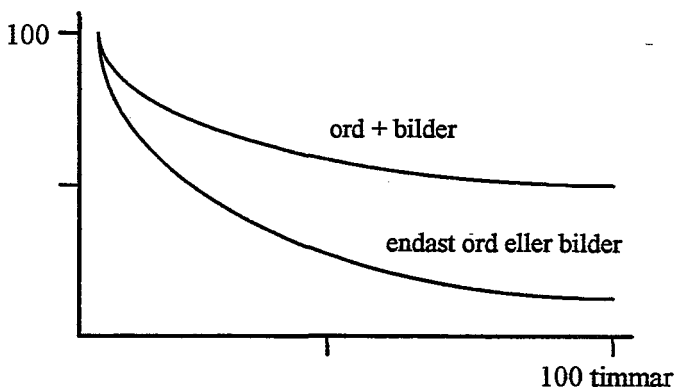
Frasriktigt radfall ger olika långa rader. Det kan vara en fördel, eftersom det ger texten visuell struktur. Man håller då texten lättare med ögat, kanske särskilt vid den kritiska radväxlingen. Många anser att rak högerkant försvårar läsning.

Med frasriktigt radfall kan skillnaden i radlängd bli mycket stor med kanske oroligt utseende som följd. Detta är nog å andra sidan en vanesak och bör inte uppfattas som ett argument mot frasriktigt radfall.

11. Lexivision bör utnyttjas. Detta sätt att presentera fakta ger en uppdelning av texten i lämpliga stycken (punkt 6–8). De är dessutom kopplade till en visualisering av innehållet, vilket förstärker inte bara förståelsen av texten utan också ihågkommelsen av den. Det

senare beror kanske på att vi tänker i form av bilder. Ett flertal undersökningar har visat att om ett stoff presenteras med hjälp av enbart ord eller enbart bilder blir ihågkommelsen avsevärt sämre:

Ihågkommelse (%)

12. Typsnitt:

Detta är skrivet med Classic Garamond 12 punkter¹, det typsnitt som använts i de löpande texterna i utställningarna. Det är rätt så trevligt och lättläst och ganska vackert.

Detta, liksom allt annat i denna sammanställning, är skrivet med Times New Roman 12 punkter.² Typsnittet Times (av vilket det finns ett otal varianter) skars en gång för den engelska tidningen Times. Det är konstruerat så att det skall vara utrymmesbesparande. Därför är typerna relativt höga och smala.

Kravet på Times är också att det skall vara lättläst. Därför står typerna rätt tätt tillsammans inom varje ord, medan avståndet mellan orden är relativt långt. Detta beror på att vi läser hela ord när vi läser en text. Ordbilden bör alltså vara tydligt avsatt.

Likaså har bokstäverna små flaggor (seriffer). Det ger varje bokstav (ord) fler unika karaktärer. Vidare är staplar och underhång förhållandevis långa. Allt detta gör orden lättare igenkännliga

¹ Här något förminskat.

² Här något förminskat.

för ögat. Inte minst staplarna är viktiga. Vad står det t.ex. här:

Naturhistoriska riksmuseet

NATURHISTORISKA RIKSMUSEET

utställningsavdelningen

utställningsavdelningen

Övre delen av bokstaven ger igenkänning och den undre delen ger rad och stadga (i synnerhet om typerna har seriffer).

Garamond är ganska likt Times. Så gott som all tryckt text som utgör brödtext är satt med Times eller ett typsnitt likt detta (Baskerville, Garamond, Dutch, etc). Ett typsnitt lämpligt för utställningstexter måste vara lättläst, men kanske också att estetiska aspekter skall vägas in.